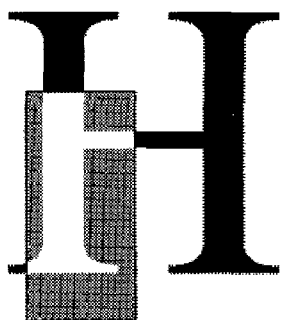

D O L O R S F A R R E N Y S I S T A C

APORTACIONS A LA HISTÒRIA DEL LÈXIC NORD-OCCIDENTAL

em volgut contribuir a aquest *III Simposi de Filologia Valenciana en honor de Joseph Gulsoy* amb l'estudi d'unes quantes unitats que ajuden a dibuixar la història del lèxic en general i la del nord-occidental en particular des de diversos punts de vista, atès que ens permeten:

- a) Documentar mots inexistents en els repertoris bibliogràfics fonamentals (vegeu Bibliografia) (=ND).¹
- b) Mostrar-ne una documentació anterior a la que es coneix (=DA).²
- c) Completar la informació que se'n tenia, pel que fa a les diverses àrees dialectals, amb un repertori provinent concretament del dialecte nord-occidental (=NO).³

Les unitats lèxiques que hem escollit formen part d'un corpus de set processos criminals que –després de transcriure'ls paleogràficament– constitueixen la base de la nostra tesi de doctorat. Els hem extret de l'Arxiu Municipal de la Paeria de Lleida, Secció «Llibres de Crims», i comprenen un període de cent anys, des del 1482 fins al 1598, el que s'anomena 'segles baixos' o inici de la Decadència.

No cal tornar a insistir sobre la rellevància d'aquest tipus de documentació –assenyalada des de fa temps i a bastament per diversos estudiosos (Miralles 1978; Farreny 1982; Montoya 1986; Ponsoda 1996; Rabella 1998; etc.)–, ja que representa gairebé

(1) L'abreviatura significa *no documentat*.

(2) L'abreviatura significa *que documentem anteriorment*.

(3) L'abreviatura significa *pertanyent al nord-occidental*.

l'únic testimoniatge que ens deixa sentir la veu dels nostres avantpassats a través de la polifonia dels escrivans, sobretot en aquells processos que estan reportats en estil directe.

D'altra banda, en el nostre cas aquests textos són doblement valuosos perquè pertanyen a una època –la del segle XVI– molt poc estudiada, si més no des del punt de vista dels escrits amb una finalitat no literària. Assenyalem de passada –donat que no és l'objectiu del present article– que el concepte de decadència que es tenia fins fa poc en l'àmbit de la crítica literària –mot, aquest de decadència, ja d'ell mateix pessimista i negatiu– en el sentit que constituí l'època en què la llengua catalana es va començar a degradar per la infiltració massiva de castellanismes, a partir d'estudis sobre processos com ara aquests i sobre textos no literaris s'ha de variar força.⁴

La mostra que presentem l'ordenem alfabèticament dins de cada procés; d'aquesta manera donem més rellevància al vessant diacrònic. La data de cada enquesta criminal és la que segueix: P-I (1482), P-II (1502), P-III (1512), P-IV (1512), P-V (1544), P-VI (1595), P-VII (1598).

P-I

boemians (DA): 'nadius o habitants de Bohèmia'; per denotació, 'gitanos'. En les fonts catalanes consultades, no hi consta documentació antiga del gentilici. En francès, al PR1, s.v. *bohémien*, se'n té notícia a partir del 1495.

Al judici, aquest nom de procedència s'aplica als gitanos, cosa que es pot deduir en aquest paràgraf que pertany a la sentència, a part de molts altres indicis que anem trobant al llarg de l'enquesta:

[...] *attesa la fama de dits boemians que sempre
van furtant e fent mal*

pescave (DA): 'robava'. No n'hi ha documentació antiga, la qual cosa ens fa suposar que es tractava d'una forma col·loquial, d'argot, d'una veu de germania (vegeu VAR, s.v. *pescar*): fóra un indici de la transcripció fidel de l'escrivà, que a més a més devia considerar que no era estranya ni inusual. La diu un gitano quan presta declaració:

[...] *lo hu li parlave, l'altre li pescave la bossa.*

senyoraç (DA): 'gran senyor'. La documentació més reculada és al DAg (1645), l'única font que recull el DECat, s.v. *senyor*. Per tant, n'anticipem la presència en la nostra llengua en més de dos-cents anys.

(4) Fuster (1971-1975), tot i que centrava aquesta revisió de la decadència lingüística a València, ja ho demostrà a bastament.

P-II

barçer (DA): 'esbarzer'. Aquesta variant, pròpia dels parlars occidentals tant en els textos antics com en la parla actual (el DCVB, s.v. *barsero* o *barzer*, l'adjudica a Sort, Cardós, Tragó de Noguera, Balaguer i València), enfront de la forma *barzer* que es troba en l'àrea oriental del domini lingüístic, Coromines, al DECat s.v. *esbarzer*, la documenta per primera vegada «en el *Spill* de Castellbó, de 1518, f° 79r».

dematí (DA; NO): 'matí'. L'esment més antic d'aquesta veu amb valor substantiu, usada molt més sovint com a adverb amb diferents matisos segons les zones dialectals, l'hem trobat al DECat, s.v. *matí*: *Excursions* del Baró de Maldà (segle XVIII). Coromines creu que *de + matí* s'ha soldat modernament, sobretot en el català central, i ha reemplaçat el substantiu *matí*, la qual cosa considera un vulgarisme. Amb aquest exemple del judici (de l'any 1502) fem recular la documentació del «suposat» vulgarisme gairebé tres-cents anys i hauríem d'ampliar la informació del DECat quant a l'àrea de distribució: com a substantiu també és propi del pla de Lleida.

El context és el següent:

[...] *Qui dix que ell no la ajudà a pendre ni a portar, sinó que en lo dematí dit Johan li dix si li volie ajudar*

fus (a sol –) (ND): 'a sol post'. En la bibliografia consultada no hi ha cap al·lusió a aquesta locució temporal.

P-III

aborrassada (ND): 'sacsejada, batuda com les olives, la fruita, etc., per fer caure a la borrasa?'. És un participi orfe de documentació: amb el prefix *a-* no n'hi ha cap rastre a les fonts consultades; al DCVB, s.v. *emborrassar* i *esborrassar*, no podem relacionar cap accepció amb aquesta paraula, ni tampoc al DECat, s.v. *borra* – Coromines només esmenta com a derivat *emborrassat*.

La variant que comentem ens l'aclareix bastant el context i el terme que té al costat –microcontext. D'acord amb la primera pista, es veu clar que es tracta d'un càstig que el marit ha infligit a la seva dona i per això aquesta plora –li ha pegat o l'ha esbatussada; el terme contigu, *atopada*, ens proporciona més informació rellevant: hi ha una relació sinonímica perquè tots dos verbs són coordinats per *o*, però sospitem que *aborrassada* és realment la paraula que pronuncia el testimoni –com que el fragment és reportat en estil indirecte només és una sospita– i *atopada* la inclou l'escrivà per si l'altra no s'entén:⁵

(5) Seguint Wittlin (1989: 53, 73), creiem que es tracta d'un binomi diatòpic més que diacrònic.

[...] *li digué*
que per què plorave, y que ella li respòs que son marit la
havie aborrassada o atopada

És evident que el mot està emparentat amb «borrassa», denominació que rep la tela grossera que es fa servir al camp amb diverses finalitats, com ara dipositar-hi olives o fruita, i que és d'ús corrent entre la pagesia de les terres de Ponent –a part d'ésser-ho també en altres zones on es treballa al camp. A partir d'aquest radical, i mitjançant el mecanisme de la prefixació, s'ha format un verb de la conjugació I amb un significat metafòric –el marit pega bastonades a la seva dona com si estigués fent caure olives o fruita a la borrassa–, la qual cosa pensem que converteix aquesta peça lèxica en un exponent magnífic de la imaginació popular.

aviaren (NO): 'deixaren anar'. La primera documentació és del segle XIII (vegeu DCVB, s.v. *aviar*, i DECat, s.v. *via*), però la majoria d'esments recollits pertanyen a l'àrea del valencià –sant Vicent Ferrer, etc. Aquest fet ens permet constatar els paral·lelismes del valencià amb el nord-occidental, cosa que molt poques vegades es reflecteix en la bibliografia consultada.

És un verb que actualment encara gaudeix de força vitalitat en els parlars del Segrià; segons el DCVB, s.v. *aviar*, en aquesta accepció continua sent propi del valencià, i també de l'empordanès i del mallorquí.

bruixoleria (ND): 'bruixeria'. Veu no documentada en les fonts consultades, que hem pres com a sinònim de *bruixeria* pel tema del procés.

bruixot (DA): 'home que fa conjurs màgics, que té tractes amb el dimoni'. Tant el DCVB com el DECat coincideixen en el primer esment d'aquest derivat de *bruixa*: segle XVII, Torra *Thes verb.*⁶ Aquí l'atensem gairebé cent anys abans.

pegat (NO): 'encomanat, contagiàt'. Mot propi també de l'àrea nord-occidental, tot i que aquesta dada no era coneguda fins a l'anàlisi de Veny (1971), en què recull la paraula i en fa recular la biografia cent anys. Fins aleshores tota la documentació antiga consignada en els repertoris bibliogràfics habituals pertanyia al valencià (vegeu DCVB, s.v. *apegar* i *pegar*; DECat, s.v. *pega*; DCELC, s.v. *pez*). Aquests són els contextos:

inculpat que havie donat a menjar y a beure a una
fadrina y que li havie pegat gotirlons.

[...] *e inculparen a ell, deposant,*
que li pegà o donà gotirlons

(6) *Dictionarium seu thesaurus catalano-latinus* de Pere Torra.

En la segona exemplificació constatem el recurs de l'escrivà-notari de donar un terme equivalent al mot que se suposa que és més local / dialectal per mitjà del connector *o*.⁷ *Donar* és un verb amb matisos semàntics múltiples, un dels quals és 'transferir a algú alguna cosa', i per tant és vàlid com a sinònim de *pegar* / *apegar* si la finalitat última és que el text escrit sigui al més entenedor possible.

spolsada (NO): 'colpejada, tupada'. Al DCVB, s.v. *espolsar* acc. 4, trobem una definició que segur que està relacionada amb el sentit del procés: 'donar cops repetits; tupar', però la citació amb què s'il·lustra –extreta de *Curial e Güelfa*– no es refereix a una persona sinó a les cuirasses. Al DECat, s.v. *pols*, no hi ha cap testimoniatge que ens porti res de nou. Definitivament creiem que ens tornem a trobar amb una veritable metàfora de l'estil d'*aborrassada* (vegeu *supra*) –deixant de banda, és clar, que *espolsar* sigui una veu coneguda des dels inicis de la llengua i, contràriament, *aborrassar* no hagi aparegut en cap document.

Una de les significacions d'*espolsar* que sí que es consigna a totes les fonts bibliogràfiques consultades, pròpia sobretot de Mallorca, és la següent: 'sacsejar (un arbre per fer-ne caure el fruit)'.

Aquests són els contextos:

[...] *e après interrogant*
lo ell, deposant, digué que havie spolsada una
vegada a la dita na Grahullana

[...] *però que ell, deposant,*
jamay la spolsà, que lo turment lo.y féu dir.

P-IV

cantereller (ND): 'fabricant de gerretes o de cànirs'. Nom d'ofici que el DCVB no recull com a lema independent. Sí que hi trobem, però, *canterell* i *canterella*, el primer definit com a 'gerreta amb dues ancs i amb piquerull per tenir aigua i beure a gallet', propi de Lluçena i Castelló; el segon, com a 'cànter amb broc', propi del valencià. *Canterell* no té documentació antiga.

Al DA_g només es consigna *canterella*: «(prov. d'Alacant): cadufa, búcaro, jarra».

cor (dolor de –) (ND): 'mal de cor, angina de pit?'. Enlloc no hem trobat anotada aquesta manera de dir. Pot ser que equivalgui al *morbis cardiacus* = 'mal de cor'. El context és el següent:

sens més la prés e la començà a menjar e encontinent
li prés dolor de cor e grans basques de què
los qui heren allí se pensaven que moririe

(7) Vegeu Wittlin (1989: 53).

herba (– **de mort**) (ND): ‘herba mortal, herba ballestera’. Amb aquesta denominació no l’assenyala cap de les fonts lexicogràfiques consultades. Pel context podem deduir que es tracta de l’*herba ballestera*:

*Interrogada què és lo que ella, deposant, tenie ab un covonet
de quanya.*

*Qui dix que ere herba de mort, la qual son
marit tenie per tirar ab ballesta.*

Al DECat, s.v. *ballesta*, en l’apartat de derivats s’atesta «*ballestera* ‘espitllera’ [s. XVI, DAg.] ‘espècie d’hel·lèbor, usat pels ballesters per les seves propietats tòxiques’ [...]».

P-V

conillars (DA; NO): ‘corrals on es tenen tancats els conills’. No hi ha documentació antiga d’aquest vocable, que al procés està usat com a topònim:

*[...] y a boca de vespre tornaren dit bestiar a la
pleta nomenada dels Conillars, que és de la viuda Gavasa;*

El DECat, s.v. *conill*, ens informa que es recull al 1803, a l’Est/Bell/Jug *Dic cat.*⁸ El DCVB, s.v. *conillar*, considera la paraula com a nom comú exclusivament propi de l’àrea occidental.

coses (NO): ‘guitzes, puntades de peu’. Des de temps antics es constata l’ús predominant de *coça* enfront de *guitza*, sobretot en autors valencians. Coromines, al DECat s.v. *guitza*, intenta explicar el rebuig del mot en la llengua moderna per la dificultat de justificar-ne la fonètica.

A Lleida *coça* és un mot comú i corrent sense cap sinònim que el substitueixi; als dos Pallars fan servir l’expressió *bot de perna*.

despanyada (DA): ‘amb el pany fet saltar’. Al DCVB, s.v. *despanyar*, n’hi ha una sola citació de l’any 1913. Al DECat, s.v. *pany*, tant *espanyar* com *despanyar* diu que es recullen a l’Est/Bell/Jug *Dic cat* (segle XIX), però que el segon ja es troba en el dietari municipal de Barcelona (1618) citat per Careta en el seu *Diccionari de Barbrismes introduhits en la Llengua Catalana* (1901).

feytisques (NO): ‘fetes a posta, faitisses’. El DCVB, s.v. *faitisc*, proporciona dues citacions del vocable de documents procedents de València: la primera de l’any 1440 i la segona del segle XVI-XVII. Coromines, al DECat s.v. *fer*, n’altera la grafia

(8) Joaquim Esteve / Josep Bellvitges / Antoni Juglà, *Diccionari catalan-castellano-latino*.

donada pel DCVB per *faitís*, adjectiu ja usat per Muntaner, Eiximenis i Miquel Agustí (1617). Trobem l'adjectiu en aquest context:

[...] *per ço que les
Naveses havien fet fer claus feytisques a les
portes del dit celler*

scardalenc (DA): 'eixut de carns'. Entre totes les consultes bibliogràfiques que hem fet, l'esment més antic de l'adjectiu és a Labèrnia *Dic lleng*⁹ (1839); per tant, el documentem tres-cents anys abans.

vespre (a boca de –) (ND): 'a entrada de fosc'. Manera de dir no consignada, paral·lela a *a boca de nit*, *a boqueta-nit*, que és a tots els repertoris lexicogràfics consultats; la primera documentació de *a boca de nit* és del 1610 en un text empordanès (vegeu DECat, s.v. *boca*), i el procés on ens apareix és del 1544. L'expressió ha quedat relegada a l'àmbit valencià en la forma diminutiva *a boqueta-nit*.

P-VI

canons (fer –) (NO): 'cabdellar el fil'. Els *canons* eren fragments de canya que servien com a rodets per cabdellar-hi els fils. L'expressió *fer canons* és al DCVB, s.v. *canó*, amb una sola citació antiga del 1497 (*Vita Christi*, Isabel de Villena).

sés (NO): 'cul'. A les fonts consultades l'àrea de distribució del vocable no comprèn el dialecte nord-occidental (vegeu DCVB i DECat, s.v.):

[...] *y així jo la mirí
y li viu dita natura <y la trobí tota> fins al ses y
inflamada e intumida*

intumida (DA): 'entumida, inflamada'. La definició que donem d'aquest cultisme és l'única pròpiament catalana i atestada només des de Lacavalleria *Gaz cat*¹⁰ (1695). Per tant, n'avancem la documentació cent anys.

llastimada (NO): 'encetada, magolada'. Vocable que prové del llatí vulgar *BLASTEMARE* 'dir blasfèmies', que en castellà i portuguès aviat diversificà el seu sentit original i passà a significar 'ferir físicament'. Aquesta accepció és la que trobem al procés, la qual cosa ens indica que es tracta d'un verb castellà no exempt d'alguns exemples, escadussers, en els escrits medievals catalans: al DCVB, s.v. *llastimar*, en trobem un de valencià del 1561 (*La brama dels llauradors*); al DECat, s.v. *llàstima*,

(9) Pere Labèrnia, *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondència castellana y llatina*.

(10) Joan Lacavalleria i Dulach, *Gazophylacium catalano-latinum*.

Coromines diu textualment: «Del verb *llastimar*, que penetrà molt menys [que el substantiu] i en forma en gran part passatgera, en la nostra llengua no en veiem res fins a la vigília de l'alçament dels Segadors, quan el Principat i el Rosselló estan infestats de *Tercios*».

El participi / adjectiu forma part del context següent:

[...] *estant*
en lo llit dita minyona mig morta y des-
coberta, viu-li la natura tota llastimada

pallera (DA; NO): 'cobert, format de quatre parets i un sostre, per guardar-hi la palla, l'herba, etc.'. La documentació de la paraula és moderna, de començament del segle xx, tant al DCVB, s.v., com al DECat, s.v. *palla*. Per tant, en donem testimoniatge tres segles abans.

rompé (NO): 'violà'. El DCVB, s.v. *rompre*, només es refereix a la violació de tipus moral i en proporciona una citació de Jaume Roig (*Spill*). El DECat, s.v. *rompre*, atesta la forma verbal amb dos passatges de sant Vicent Ferrer que sembla que tinguin relació, sobretot un, amb el sentit del procés: «[...] *no rompé la virginitat de la Verge Maria*».

El context és el següent:

la prengué, a dita filleta mia, y la se'n
pujà al llit y allí diu que li féu lo mal
que té en la natura y que la rompé;

P-VII

abadejo (NO): 'bacallà salat'. La informació més interessant i més extensa sobre aquest peix, sobretot pel que fa a l'etimologia, ens l'aporta Coromines al DECat, s.v. *abat*, i al DCELC, s.v. De les dades que forneix, n'extraïem les que ens semblen més rellevants per al nostre estudi.

En castellà, el nom d'aquest peix es generalitzà a mitjan segle xvi i pels documents de què disposem penetrà aviat en el català nord-occidental i en el valencià –al DA, s.v., diu: «(Valencia, xvii) [...]». Tenint en compte la cronologia, gairebé simultània, d'aparició del mot en textos castellans i catalans, Coromines llança la hipòtesi que en realitat pot ser que ens arribés no a través del castellà, sinó a través del gallegoportuguès.

Amb el testimoniatge d'aquest procés podem constatar que veritablement el mot ja era viu en nord-occidental i, a més a més, abans de l'època indicada pel DA.

companage (NO): 'companatge, allò que es menja juntament amb el pa'. N'hi ha citacions a partir del segle XIII —encara que no de textos nord-occidentals—, que es prolonguen més o menys regularment fins als nostres dies; Coromines, al DECat s.v. *pa*, ens assenyala que sentí el vocable cap als anys trenta a la Vall de Cardós. A l'antigor s'estenia per molts més indrets que no pas ara. Els testimoniatges més moderns (1963) Coromines els situa «a les muntanyes del SO. valencià».

mollera (NO): 'cap'. El DCVB, s.v., condemna el vocable per castellanisme, atestat al segle XIX. El DECat, s.v. *moll* I, l'esmenta també com a castellanisme però adverteix que se'n troba algun testimoniatge valencià de mitjan segle XV. En reescrivim el passatge:

[...] *li*
féu dos pegadets y la hu li posà
en la mollera y lo altro al coll

A tall de cloenda, si fem un recompte d'aquest breu inventari de vocables, espigolats entre els processos criminals procedents de l'Arxiu Municipal de la Paeria de Lleida, podem permetre'ns, pel cap baix, traure'n tres conclusions: d'una banda, que d'un total de trenta-tres mots gairebé un 25% no estan documentats; d'una altra, que en més d'un 33% dels casos en fem recular la presència en les fonts lexicogràfiques que hem tingut a l'abast. I, finalment, que l'absència d'esments —sobretot pretèrits— del nord-occidental en els diccionaris clàssics és molt notable.

DOLORS FARRENY SISTAC
Universitat Autònoma de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGUILÓ, M. (Barcelona, IEC, 1915-1934) *Diccionari Aguiló*. 4 vol. Barcelona, Alta Fulla (1988, ed. facs.). [=DAg]
- ALCOVER, A. M. i F. DE B. MOLL (1930-1962) *Diccionari català-valencià-balear*. 10 vol. Palma de Mallorca, Moll (1975-1977, 2a ed. corregida i posada al dia). [=DCVB]
- COROMINES, J. (1954-1957) *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*. 4 vol. Berna/Madrid, Gredos (1976, 3a reimpr.). [=DCELC]
- (1980-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. 9 vol. Barcelona, Curial/«La Caixa». [=DECat]

- FARRENY SISTAC, D. (1986) *Processos de crims del segle xv a Lleida: transcripció i estudi lingüístic*. Lleida, IEI/Diputació Provincial de Lleida.
- FUSTER, J. (1971-1975) *La Decadència al País Valencià*. Barcelona, Curial.
- MIRALLES I MONSERRAT, J. (1978) *Un llibre de cort reial mallorquí del segle xiv (1357-60). Introducció, transcripció i estudi lingüístic*. 2 vol. Palma de Mallorca, Moll (1984).
- MONTOYA I ABAD, B. (1986) *Variació i desplaçament de llengües a Elda i Oriola durant l'Edat Moderna*. Alacant, Diputació Provincial d'Alacant.
- PONSODA SANMARTÍN, J. (1996) *El català i l'aragonés en els inicis del Regne de València segons el Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina (1269-1295)*. Alcoi, Marfil (1996).
- RABELLA I RIBAS, J. A. (1998) *Un matrimoni desavingut i un gat metzinat. Procés criminal barceloní del segle xiv*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat/ Institut d'Estudis Catalans.
- ROBERT, P. (1967) *Petit Robert 1*. Paris, Le Robert (1982). [=PR1]
- VENY, J. (1971) «*Regiment de preservació de pestilència*» de Jacme d'Agramont (s. xiv). Introducció, transcripció i estudi lingüístic. Tarragona, Publicaciones de la Excelentíssima Diputación Provincial.
- VINYOLES I VIDAL, J. (1978) *Vocabulari de l'argot de la delinqüència*. Barcelona, Millà. [=VAgr]
- (1989) *Diccionari eròtic i sexual* (amb la col·lab. de R. Piqué i Huerta). Barcelona, Edicions 62. [=DES]
- WITTLIN, C. (1989) *Repertori d'expressions multinominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues*. Barcelona, IEC (1991).

